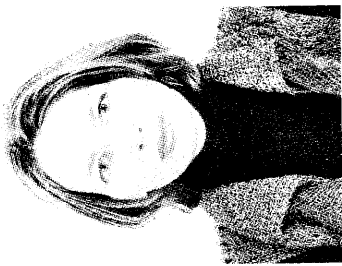

УДК 340.15(37)

Денисенко
Вікторія Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент
м. Запоріжжя

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Розглянуто основні засади регламентації правового статусу іноземців у Стародавньому Римі, а також питання історії формування інституту міжнародного права.

Ключові слова: міжнародне право, *jus gentium*, громадянство, пересирини, латини.

Рассмотрены основные принципы регламентации правового статуса иностранцев в Древнем Риме, а также вопросы истории формирования института международного права.

Ключевые слова: международное право, *jus gentium*, гражданство пересирин, латини.

The article is dedicated to the research of general grounds of regulation of foreigners' legal status in Ancient Rome. In the paper problems of the history of forming of this institution of international law were examined, foreigners' separate categories and peculiarities of their legal position were singled out.

Key words: international law, *jus gentium*, citizenship, Peregrines, Latins.

Питання розуміння і тлумачення походження міжнародного права та його інститутів, у тому числі й інституту правового статусу іноземців, відповідності положень сучасного міжнародного права традиціям і звичаям народів з давньої історією регулювання міжнародних відносин, є одними з тих, що впливають сьогодні на правоворіччя і правозастосовні процеси. З'ясування того, які із засад правової регламентації статусу іноземців стародавнього міжнародного права взагалі, а також міжнародного права Античного Риму зокрема, стали основоположними або складовими його сучасної системи, дозволить визначити характерні особливості цього інституту права, його природу і специфіку. Вирішення цих проблем

випиритровського державного університету внутрішніх справ сприятиме з'ясуванню і більш ефективному використанню механізмів міжнародної правоворіччя і правозастосування, зміцненню міжнародної законності та правопорядку. Все це свідчить про актуальність теми цього дослідження.

Метою статті є дослідження основних засад регламентації правового статусу іноземців, окремих категорій іноземців та особливостей їх правового положення в Стародавньому Римі.

Проблеми становлення правового статусу іноземців неодноразово були предметом дослідження в контексті вивчення зародження міжнародного права в Стародавньому Римі та визначення сфери дії *jus gentium* (роботи В.Грбаря, Ю.Колосовської, А.Мережко, С.Смирнорової та ін.) [1-4]. Серед праць, де зазначена тематика отримала повне і всебічне висвітлення, ми можемо назвати лише монографію О.Буткевича [5]. Проте ця робота передусім акцентована на історії держав Стародавнього Сходу, приділяючи міжнародному праву Риму менше уваги.

Представники різних народів і племен здавна взаємодіяли між собою. Головною підставою міжплеменних контактів були: 1) ілюбні відносини (будь-яка спільнота, заснована на родинних відносинах, характеризується екзогамією — заборона шлюбних відносин всередині спільноти, що робить контакти з іноземцями життєво важливими); 2) торгівля. В обох випадках такі контакти були неможливими без головного — визнання правового статусу контрагентів. Тому зародження інституту правового статусу іноземців є центральним в міжнародних відносинах з часів племенного суспільства. Процес становлення статусу іноземців був тривалим і ускладнювався первісною свідомістю людей, які жили переважно малими групами — сім'я, клан, рід, плем'я [5, 232].

З формуванням держав ситуація зазнала певних змін. Це пов'язано насамперед із тим, що на території держави поширюється її повний і виключний суверенітет. Особи, які перебувають на її території, знаходяться під повною і виключною юрисдикцією цієї держави, що встановлює у своєму національному праві їх відповідний юридичний статус і правовий режим. Держава здійснює відносно свого населення три види юрисдикції: законодавчу, виконавчу (адміністративну) та судову. В силу законодавчої юрисдикції держава встановлює юридичний статус осіб на її території, відносячи їх до категорій громадян, іноземців, біженців тощо. Таким чином, регулювання правового положення фізичних осіб, які перебувають на території держави, належить до виключної компетенції цієї держави [6, 328-329].

В Античному світі правовий статус особи визначала ідея громадянства. Уся повнота політичних та особистих прав римського

2 · 2011 * Вісник Запорізького юридичного інституту
Громадянина визначалася виключно громадянським статусом. По
рми римського права встановлювалися виключно для римських
громадян, що створювало умови, коли іноземні права іноземці не
визнавалися римським судом, а римське право не могло бути
стосовуваним до іноземців [7, 55; 4, 8].

Тривалий час в юридичній науці переважала думка про те, що
стародавні часи не могло існувати правового статусу іноземця, окрім
якщо ані греки, ані римляни не підняли до визнання особистості
іноземця. Війна і рабство — іноземцям! — таким є дозвільно-
негативним теоретичним світу. Більшість дореволюційних юристів
міжнародників також дотримувалися точки зору, що в стародавньому
світі не могло існувати міжнародного права через значне поши-
рення ксенофобії та націоналізму. Так, В.Пероговський пояснює
вороже ставлення до іноземців тим фактом, що джерелом права
лини була релігія, а не особистість, а кожен народ вважав свою релі-
гію єдино вірною, тому іноземці-іноземці не могли бути допущені до
користування правом іншого народу [2, 19-20].

Подібні висловлювання зустрічаються і в роботах сучасних до-
слідників. «Більшість іноземців розглядалися як вороги або подоби
до ворогів. Вони не мали ані особистих, ані майнових прав та по-
винні були перебувати під покровительством господаря
римлянина» [8, 37]. Іноземці, які перебували на території Риму, не
користувалися будь-яким правовим захистом. Вони могли бути на-
вернені в рабство, а їхнє майно — захоплене. З цього пологення
було виключення стосовно осіб, які прибули з дружніх держав,
тобто держав, з якими Рим уклав договір про дружбу [9, 21].

Інші науковці категорично заперечують проти такого психо-
грунтованого і категоричного твердження. Так, А.Мережко на-
лошує, що іноземці в стародавньому світі не були повністю позба-
влені захисту і прав. Інститут гостинності був відомий Риму, який
створив для охорони іноземців патронаж та забезпечив їм в сімейно-
тарній формі їх цивільні права в силу договорів, укладених
hospitium publicum. Через гостинність спочатку прецедентним, а по-
тім звичайним шляхом сформувалася система охорони прав інозе-
мців, і цим були закладені основи для визнання загального прин-
ципу відкриття доступу в різні країни підданям інших держав. Ін-
ститут гостинності в стародавньому праві став тією основою, на
якій пізніше виникла така сфера міжнародного права, як правовий
статус іноземців [2, 20].

О.Буткевич також наводить аргументи на користь визнання за
іноземцями правового статусу. Вона вважає, що категорично вороже
ставлення до іноземців об'єктивно не могло переважати в стародав-

ньоримського державного університету внутрішніх справ
світу з огляду на велику частку інтересів стародавнього суспі-
льства, що припадали на контакти з іншими державами і народами.
Ця практика міжплеменного спілкування показала, що суспільство
стало інтереси виграватимуть більше, коли воно буде захищати
іноземців, а не вбивати їх, оскільки було вигідним вступати у зно-
сини з іншими племенами, здійснювати з ними обмін товарами та
створювати оборонні союзи. Тут величезну роль відігравали вимоги
економічних інтересів первісних угруповань, а згодом і державних
інтересів [5, 232].

Першими іноземцями, які прибули на територію іншої держа-
ви були представники торгівлі. Саме цей факт уже на початку мі-
жнародних контактів зумовив ідею про бажання надання іноземцю
певних прав з метою здійснення взаємодії утворилася до-
повідна категорія іноземного населення на території іншої

У результаті посилення міжнародної взаємодії утворилася до-
повідна категорія іноземного населення на території іншої
держави, а тому набувала розвитку система правового регулювання
статусу іноземців. Важливим елементом статусу іноземців на тери-
торії іншої держави було збереження шми власної релігії та мож-
ливість відправляти культу. Надання такого права мало особливо
важливе значення для стародавнього періоду, коли релігія мала
випадкову роль у свідомості людей [5, 240-241]. Звичайно, статус
іноземного іноземця в стародавній період залежав від рівня конкрет-
них відносин з його країною, ставлення до іноземців було продук-
том політичними інтересами і вимогами економіки.

В цей період контакти з іноземцями були пов'язані переважно з
торгівельними і сімейними відносинами, що містять іноземній еле-
мент — зв'язки між представниками різних спільностей (племен, по-
селень, міст-держав, областей тощо). А.Мережко констатує, що в
межах міжплеменного права сформувалися три інститути: інститут
свадони (заборона укладення шлюбів в межах певної групи), інсти-
тут гостинності (дозвіл на укладення шлюбів в межах певної групи), інститут
обміну (формується принцип можливості торговельного обміну з ін-
шими племенами та визнання безперечної сили за правовим захис-
том як чужого майна, так і особистої недоторканності іноземця) та
інститут гостинності [2, 17-18].

Це твердження відповідає точці зору В.Грабара, який поділяє
договори, що укладалися в первісному суспільстві, на три типи:
1) договори про гостинність (hospitium); 2) договори про право
укладати торгові угоди та вимагати правосуддя (commercium);
3) договори, що встановлювали взаємне право укладати шлюби
(comubium) [1, 497]. Саме на цій основі В.Грабар вбачає утворення
римської держави на базі об'єднання латинських родів із племенем
сабіян [1, 506].

Після утворення Римської держави статус іноземців у місцях народному праві зазнав значних змін. Стародавня Греція, а з нею й Рим увели інститут громадянства для відокремлення свого етнічного населення від іноземців, які вважалися варварами, людьми низького сорту [10, 72].

Практично в усіх регіонах Стародавнього світу іноземці поділялися на окремі категорії. Відповідним був їх статус. У Римі іноземці було запроваджено різні статуси (різний обсяг прав і обов'язків) залежно від категорії іноземців (від дипломатів до втікачів). До цієї категорії осіб, які не мали прав римського громадянства, але пішли рятувалися римській державі, входили *латіні та peregrini*. Страх іноземців, які перебували поза межами римського суспільства, сили виділити *barbari* (поза межами цивілізації та географії Риму) та *hostes* (поза пануванням Риму). Такий іноземець розглядався як ворог, його майно могло бути захоплено римським громадянином, а сам він повернутий в рабство [4, 8].

Вищу категорію становили *латіни* — мешканці міст Італії, які після війни 340-338 рр. до н.е. не отримали прав повного римського громадянства, хоча їм були надані певні пільги, які у сукупності склали так зване *jus latinum* [11, 42; 8, 37]. Народи, які називалися *латинами*, в республіканський період територіально межували з Римом. Стародавні общини, які мешкали в Італії, утворили з Римом конфедерацію (Латинський союз), яка формально визнавала їх повний суверенітет та юридичний стан, що потенційно наближало до того, який мали римські громадяни. Коли у 338 р. Латинський союз було розпущено, деякі міста латинів прирівнювалися до Риму, інші залишилися незалежними, але громадянам були залишені ті права, якими вони користувалися в межах Латинського союзу.

Після союзницької війни 90-89 рр. до н.е. «право латинського громадянства» стали розуміти як технічний термін, що визначав певну категорію правоздатності. Таке право надавалося як окремим особам, так і цілим областям. З часом усі вони з розширенням території держави зливалися з категорією римських громадян [4, 9].

Усі латини були обмежені у виборчих правах, а також у сенсі військової служби у римських легіонах. Водночас латини мали можливість порівняно легкого отримання права римського громадянства. Спочатку для цього було достатнім переселитися до Риму, а з II ст. до н.е. усі латини, які мешкали в Італії, отримали права римського громадянства.

Перегрини — позитивна категорія, яка давала суб'єкту певну, хоча й обмежену, правоздатність [12, 126]. З географічної точки зору це могли бути мешканці окремих підпорядкованих території

Римської держави університету внутрішніх справ (100 миль від Риму). Спочатку статус перегринів був наданий виключно тих общин, з якими Рим перебував у договірних відносинах. Перегрини (іноземці) спочатку не мали ані особистих, ані цивільних прав, якщо вони не переходили під покровительство патрона з числа римлян. Саме для них була створена посада *praetor peregrinorum*. Він визначав принципи і норми, пов'язані з положенням іноземців та їх перебуванням у Римі, а також вирішував спори. Спочатку перетинала надана лише особиста свобода та можливість володіння рухомою власністю. Потім ці права було розширено за рахунок шлюбного права та права торгівлі [11, 43].

На думку З. Черніловської, перегрини — це ремісники, лікари, вчителі, торговці, банкіри. Вони приїжджали до Риму з Греції, Італії, Карфагену, Близького Сходу та з інших регіонів [13, 16]. Та перетинами зберігалася правоздатність, але вона відрізнялася за змістом та обсягом від римської правоздатності. В політичному аспекті вони залишалися безправними тривалий час, але водночас особисто вільними та користувалися тим, що об'єднувалося терміном «комерційне право» (*jus commercii*). Найважливішим в цьому відношенні було те, що і римлянин, і перегрин, незалежно від їхнього походження, у товарообігу стали виступати як рівні партнери [13, 61]. Сприн випадки, що мали місце в середині певного «землянтства», вирішувалися на основі їхнього національного права без втручання римської влади. До них відносилися справи про спадкування, шлюбно-сімейні відносини та інші. У цьому випадку додержувався принцип персональної (особистої) дії права. Втручання громадянського претора відбувалося лише у випадку виникнення спору між перегринами та римськими громадянами.

У 212 р. н.е. імператор Каракала своєю конституцією встановив: «Усі люди, які перебувають в межах Римської імперії, є римськими громадянами». Правоздатність римських громадян та іноземців стала однаковою. Після цього акта про громадянство перетинами почали називатися лише варвари, слов'яни, германці та представники інших народів, що не підпорядковувалися римлянам та перебували на території Риму. Майже всі особи, які населяли Римську імперію, стали її громадянами [14, 87]. З часів Каракали утворилося два класи перегринів: піддані Римської імперії (рівні у правах з громадянами) та піддані інших держав, які отримували права за договором з цими державами [8, 39].

Слід розрізняти поняття просто іноземця та іноземця-гостя. Останній, безперечно, мав більше прав, а його статус був більш почесним. Оскільки статус гостя був більш привілейованим, то саме цей статус надавали торговцям, дипломатичним представникам іншої держави та іншим важливим для сторони, що приймає, іноземцям.

Нарешті найбільш привілейованою категорією іноземців були дипломатичні представники та торгові агенти, чому свідчили їх функції. Проте статус цієї категорії врегульовувався інститутами відповідно до носільського та торговельного права.

Факти, а також численні поселення іноземців в інших країнах свідчать про лояльне ставлення до іноземців. Останні підпорядковувалися законам країни перебування, але залишалися, наприклад, від рабів, вільними, а інколи могли навіть керуватися власними мітками. Слід зазначити вплив інституту іноземців та міжнародної гостинності на інші інститути міжнародного права і, наприклад, права міжнародних договорів, третейського суду та посередництва (врегулювання відносин за допомогою третьої сторони) [5, 280].

Ще в період античності законотворці і судді зіткнулися і виходили з необхідності визначення меж дії свого права відносно іноземців. Проте, зважаючи на те, що в античному світі право в цілому розглядалося як таке, що має божественне походження, і не існувало чіткої різниці між його релігійною стороною та нормами, що мають світський характер, тим не менше стародавні народи не поширювали дії свого права на всіх іноземців без виключення [2, 21].

Виникнення міжнародного приватного права в стародавньому Римі одні історики права іноді пов'язують з фактом існування *ius gentium*, інші заперечують існування давньоримського міжнародного приватного права. Через те, що громадяни Риму активно виступали з іншими племенами, народами, країнами, колізійні проблеми повинні були виникати регулярно. Проте в джерелах римського права, зокрема в *Дигестах Юстиніана*, інформацію про колізійне право не знаходимо. Це пояснюється, головним чином, тим, що у випадку колізійних проблем римське право надавало перевагу системі універсального права у вигляді *ius gentium*, а не системі колізійних норм. Водночас у римському праві отримала розвиток концепція «особистого закону» (персонального статусу). В певних категоріях справ статус відповідає в римських судях визначенню його «особистим законом», тобто відповідно до права його громадянства або доміліції. Так, римське право застосовувалося до спорів між римськими громадянами, а карфагенське право — до спорів між громадянами Карфагену. Римське право слідувало за громадянином Риму, де б він не перебував, що розглядалося як особливо цінний особистий привілей [2, 24].

Одвічно римським інститутом міжнародного третейського суду вчені називають інститут *gessestatores* (рекуператорів). Рекуператори — це особи, які обиралися римським народом та іншими, з якими римляни уклали договір, для вирішення спорів виключно з

громадянського державного університету внутрішніх справ національних питань, що виникали між приватними особами — римськими громадянами та іноземцями. Рішення рекуператорів мали обов'язкову силу. Рекуператори призначалися таким чином: стороною з суперечки обирали, як правило, трьох суддів, які насамперед обирали більшістю голосів одного спільного рекуператора. Якщо сторони не могли дійти згоди з цього питання, то рекуператори призначувалися їм посадовими особами [15, 15].

Деякі автори розглядають цей інститут як щось, на кшталт третейського суду [16, 62]. Інші визначають його як міжнародний суд, проте цивільного характеру, що не розглядав міждержавних спорів [15, 14].

З огляду на зазначене вище, можна зробити такі висновки.

1. В Римі існували відмінності у правовому статусі різних категорій іноземців залежно від їх офіційних функцій, майнового та правового статусу (приватні іноземці і офіційні представники держави, приватні торговці і представники державних торгових місій, окремі і втікачі, навіть втікачі знатного і простого походження).

2. З розвитком приватних відносин з іноземцями розвивалося приватне регулювання цих відносин. Почали виникати правові акти, які можна розглядати як зародки міжнародного приватного регулювання. Більшість з них набули відображення в догматичній практиці.

3. Інститут іноземців у міжнародному праві в стародавній період не лише формується і проходить становлення, але уже містить принципи гуманізму, гостинності, найбільшого сприяння. Водночас формуються основні засади захисту особи, який є більш дієвим на міжнародному рівні.

4. В праві Стародавнього Риму можна виокремити певні засади у регулюванні правового статусу іноземців, які є властивими і сучасному міжнародному праву:

держави в силу звичаєвих правових норм міжнародного права взаємно визнавали виключну юрисдикцію держави в регулюванні правового статусу іноземців на своїй території; визнавали право патримональної (вітчизняної) держави у певних випадках надавати сприяння своїм громадянам, які перебували за її межами на іноземній території, у здійсненні прав, передбачених для іноземців;

на рівні норм загального міжнародного права було врегульовано правовий статус осіб, які входять до складу зарубіжних органів зовнішніх зв'язків (дипломатичних агентів);

було передбачено право фізичної особи у встановленому порядку звертатися за міжнародним захистом (третейські суди).

1. Грабар В.Е. Первоначальное значение римского термина *ius gentium* // Антология української юридичної думки : в 10 т. / В.Е. Грабар, на чолі Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисова. — К. : В.Е. Грабар, на чолі Міжнародне право. — С.476-508.
2. Мережко А.А. Наука міжнародного частного права: история и современность / А.А. Мережко. — К. : Таксон, 2006. — 356с.
3. Колосовская Ю.К. Гостеприимство в системе *ius gentium* Древнего Рима / Ю.К. Колосовская // Древнее право. — 1999. — №1(4). — С.86-97
4. Смирнова Е.С. Некоторые вопросы регулирования правового статуса иностранцев в Древнем Риме / Е.С. Смирнова // История государства и права. — 2005. — №5. — С.8-11.
5. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Сходу / О.В. Буткевич. — К. : Україна, 2004. — 864с.
6. Баймуратов М.А. Международное публичное право / М.А. Баймуратов. — Х. : Одиссей, 2003. — 752с.
7. Хвостов В.М. Система римского права / В.М. Хвостов. — М. : Спарк, 1996. — 522с.
8. Левина Л.Н. История международного права / Л.Н. Левина. — М. : Закон, 2006. — 158с.
9. Международное право / под ред. Ю.М. Колосова, Э.С. Кривчиковой. М. : Международные отношения, 2003. — 720с.
10. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній ; за ред. В.Г. Буткевича. — К. : Либур, 2003. — 608с.
11. Курс международного права : в 7 т. / под ред. Ю.А. Глазину Н.Б. Крылова, Д.Б. Левина и др. — М. : Наука, 1989. — Т.1. Политико-предмет и система международного права. — 360с.
12. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права / Ч. Санфилиппо. М. БЕК, 2002. — 370с.
13. Черниловский З.М. Римское частное право / З.М. Черниловский. — М. Новый юрист, 1997. — 220с.
14. Новицкий И.Б. Римское право / И.Б. Новицкий. — М. : Темс, 1998. — 247с.
15. Лазарев С.Л. Международный арбитраж / С.Л. Лазарев. — М. : Международные отношения, 1991. — 216с.
16. История дипломатии. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1959. — Т.1. — 800с.